خراسان بزرگ: سال هفتم، شماره (۲۳)، تابستان ۱۳۹۵
Quarterly bulletin of Greater Khorasan: Vol.7, No.23, Summer 2016

نقش‌آفرینی عناصر کالبدی هویت بخش در تجدید حیات بافتهای تاریخی - فرسوده شهری (مطالعه موردی: محور تاریخی ارگ در شهر مشهد)

قدیر صیامی[1]
سیدامیر کابلی فرشچی[2]
علی رفعتی گنابادی[3]

تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۱۱/۰۴
تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۰۳/۱۵
شماره صفحات: ۶۲-۴۵

چکیده

امروزه اضمحلال تدریجی ساختار و عناصر هویت بخش بافت‌های تاریخی- فرسوده شهرهای بزرگ ایران، در کنار ناکارآمدی کارکردی، نارسایی عملکردی و معضلات فرهنگی-اجتماعی در این قبیل بافت ها، به چالشی مهم در برنامه ریزی و مدیریت این گونه شهرها بدل شده‌است. محور ارگ در مرکز کلانشهر مشهد، در شمار محورهای تاریخی شهری است که طی سال‌های اخیر با ظهور الگوواره‌های معماری-شهرسازی نامتوازن با ساختار فرهنگی- تاریخی محور، نابودی و تخریب تدریجی عناصر هویتمند، شکل‌گیری منظری منقطع از تاریخ، فرهنگ و هویت ایرانی اسلامی موجود، کمبود خدمات عمومی، به کاهش مخاطب‌پذیری این بافت منجر شده‌است. از این رو هدف پژوهش حاضر کشف ظرفیت نقش‌آفرینی عناصر کالبدی هویت‌ساز در بازآفرینی بافت فرسوده-تاریخی محور ارگ مشهد می‌باشد. روش تحقیق در این پژوهش از نظر هدف، توسعه ای-کاربردی و از منظر طرح تحقیق، تحلیلی- توصیفی است. ابزار گردآوری اطلاعات این مقاله مصاحبه، پرسشنامه و مطالعات اسنادی و کتابخانه‌ای را دربر میگیرد. بدین منظور برای مراجعه به آراء استفاده کنندگان از فضا حجم نمونه آماری برمبنای فرمول کوکران درحدود ۱۰۰ نفر درنظر گرفته شده و تجزیه و تحلیل داده‌ها با تحلیل فی و کرایمر صورت پذیرفته‌است. یافته‌های این پژوهش حاکی از وجود ارتباط معنادار عناصر هویتمند کالبدی در محور ارگ و مصادیق آن با عواملی از قبیل محل تولد فرد (با ضریب همبستگی: ۰/۱۳)، مدت سکونت یا کار در محدوده (با ضریب همبستگی: ۰. ۰۰۸)، رنگ (با ضریب همبستگی: ۰/۰۱۱)، ارتفاع ساختمان (باضریب همبستگی: ۰. ۰۰۵)، نما (با ضریب همبستگی: ۰. ۰۰۰۱)، کفسازی (با ضریب همبستگی: ۰. ۰۱۶)، وضعیت روشنایی در شب (باضریب همبستگی: ۰. ۰۳۱) و فضای سبز (با ضریب همبستگی: ۰. ۰۲۹) می‌باشد. این تحقیق نشان داد طراحی و یا ارتقاء کیفیت عناصر کالبدی یادشده درمحور می‌تواند علاوه بر زمینه سازی برای احیاء هویت، خاطره وتاریخ محور ارگ، به معاصرسازی و تأمین نیازهای جدید شهروندان و بازآفرینی منطبق برگذشته و حال نیز بیانجامد.

کلیدواژه‌ها: بازآفرینی، هویت کالبدی، بافت تاریخی - فرسوده، محور ارگ، مشهد

۱. عضو هیئت علمی گروه شهرسازی، دانشگاه بین المللی امام رضا(ع)، مشهد، ایران q.siaami@gmail.com
۲. کارشناسی ارشد مدیریت دولتی دانشگاه آکرون، اوهایو، آمریکا
۳. کارشناسی ارشد برنامه ریزی شهری، دانشگاه بین المللی امام رضا(ع)، دانشکده هنر و معماری، گروه شهرسازی، مشهد، ایران

۱-۱-مقدمه

بافت تاریخی شهری به عرصه هایی از محدوده قانونی شهرها اطلاق می‌شود که به دلیل فرسودگی کالبدی و فیزیکی، عدم برخورداری مناسب از دسترسی سواره، تاسیسات، خدمات و زیرساختهای شهری آسیبذیر بوده و از ارزش مکانی، محیطی واقتصادی نازلی برخوردارند(شورای عالی شهرسازی و معماری ایران، ۱۳۸۳: ۲). ریزدانگی بافت، عدم دسترسی بهینه و مناسب به خدمات عمومی، کمبود فضاهای باز، مشکلات دفع فاضلاب، ایجاد منظر شهری نامناسب، مشکلات زیست محیطی، آسیب پذیری ساختمانها در برابر حوادث طبیعی مانند زلزله، نامناسب بودن شبکه های ارتباطی، استفاده از مصالح نامناسب در ساخت قطعات از مهمترین مشکلات این دسته از بافت‌ها میباشند. اهمیت و ضرورت حفظ آثار کهن نه به عنوان پدیده‌های نمادین، بلکه به دلیل شناخت سیر تحول و تکامل تاریخ شهرسازی و تمدن شهرنشینی، حفظ هویت و اصالت شهری و تبیین حیات، شهری بر اساس شواهد و مدارک علمی همواره مورد توجه بوده‌است (شماعی و پوراحمد، ۱۳۸۴: ۲۵). از طرف دیگر امروزه با رشد شتابان شهرنشینی و کمبود فضا در اغلب مناطق، استفاده و بهره‌برداری از تمامی امکانات بالقوه‌ی شهر نظیر بافت‌های فرسوده بیش از گذشته احساس می‌شود. ارتقاء هویت‌های شهری از جمله راهبردهای اصلی در دستیابی به هدف کلان حیات بخشی در بافت‌های فرسوده می‌باشد. (دفتر نوسازی شماره بافتهای فرسوده، ۱۳۸۵). معماری بناهای تاریخی در بر گیرنده خاطرات، افکار و آثار نسل متعدد در گذشته است که نقشی مهم در خلق هویت شهری دارند (حبیبی و مقصودی، ۱۳۸۱: ۴۶). بر اساس برآورد مسئولان وزارت مسکن و شهرسازی در بیش از ۱۰۰ شهر ایران حدود ۵۰۰۰۰ هکتار بافت فرسوده‌ی شهری وجود دارد. (Amine, 2007). این بافت‌های فرسوده و تاریخی علی رغم اینکه بخش عمده‌ای از شهرهای ایران را دربر گرفته و از عناصر هویت ساز بیشماری بهره میبرند، در مسیر نابودی قرار گرفته اند. در شهر مشهد نیز بافت‌های تاریخی و فرسوده ی زیادی به چشم می‌خورند که معمولا در هسته های اولیه شکل گیری شهر واقع شده‌اند. طرح نوسازی و بازسازی پیرامون حرم امام رضا (ع) به عنوان یکی از مهمترین مداخله‌ها پس از انقلاب اسلامی در محدوده مرکزی شهر مشهد متشکل از شش محله قدیمی، اتفاق افتاد که مطالعات طرح از سال ۱۳۷۱ شروع و اقدامات آن تا ۱۳۸۴ ادامه داشته‌است (جعفرزاده نجار و دیگران، ۱۳۸۵). محور ارگ در دل این محدوده یکی از مهمترین و قدیمی‌ترین آنها است که دارای اجزاء و کارکردهای حائز اهمیت از زمان های گذشته بوده و با توجه به قرارگیری در نزدیکی حرم مطهر امام رضا، پذیرای جمعیت قابل توجهی است و توانایی جذب زائران و مجاوران را دارا می‌باشد. فرسودگی موجود و نامناسب بودن زیرساخت‌ها در این بافت سبب شده تا نیاز های گروه های مختلف به نحو مطلوبی برطرف نشود، لذا تمایل مردم به حضور و استفاده از امکانات محور کم شده و واحدهای تجاری، مسکونی و اداری از رونق افتاده اند. هدف پژوهش حاضر نیز بررسی و شناسایی راهبردهای بهبود عوامل کالبدی هویت در اجزاء موجود خیابان و همچنین به کار بردن الگوهایی هماهنگ در بخش های نوظهور محور می‌باشد تا از این مجزای حائز اهمیت، موجبات باززنده‌سازی بافت فرسوده را فراهم آورد.

۱-۲-طرح مساله

بافت فرسوده (مسأله دار) عبارت از بافت‌های شهری است که وجود عوامل و عناصر مختلف در آن، کاهش ارزشهای کیفی محیط زیست انسان را (از جنبه‌های کالبدی، عملکردی، زیست محیطی، اقتصادی و اجتماعی) در آن فراهم آورده و با کاهش ارزشهای سکونتی، نوسازی در بافت متوقّف می‌شود و میل به مهاجرت در جماعت ساکن افزایش می‌یابد. (جهانشاهی، ۱۳۸۲ :۱۸). بهسازی و نوسازی بافتهای تاریخی شهری نه تنها با هدف حفاظت از شهرهای تاریخی و بناهای فرهنگی، بلکه جهت پاسخ به نیازهای شهری همواره مطرح بوده‌است و موجب ترمیم خرابی‌های گذشته و آسیب‌های وارد بر بنا و عملکرد جدید متناسب با نیازهای زندگی روز شده‌است. (خلیل آباد و پوراحمد، ۱۳۸۴ :۳۱). بافتهای قدیم شهرهای کشور، زمانی با ساختار و کارکردی متناسب با نیازهای ساکنان خود، از پویایی و صلابت خاصی برخوردار بوده اند (زنوری، ۱۳۷۹ :۳۶) اما امروزه به واسطه‌ی بی توجهی، بافت‌های فرسوده در ایران به یکی از مهمترین معضلات شهری تبدیل شده اند. یکی از اصلی ترین دلایل این امر عدم توجه به موضوع هویت و ابعاد کالبدی آن در این گونه بافت‌هاست. خیابان ارگ مشهد نیز با مشکلات بافت‌های فرسوده دست و پنجه نرم میکند. بی توجهی به بناهای قدیمی، نابودی بخش های دارای هویت، شکل گیری سیمای بصری نامناسب، الگوهای نمای ناسازگار با هویت و فرهنگ ایرانی اسلامی موجود، مساحت کم واحدها، مصالح نامناسب به کار رفته در ساخت قطعات قدیمی، کمبود خدمات عمومی، عرض کم معابر، کمبود پارکینگ، معضلات فرهنگی، بهداشتی و زیست محیطی از جمله مشکلات این محور هستند که رفته رفته موجب عدم استقبال مردم و تخلیه مکان شده است.

۱-۳-اهمیت و ضرورت تحقیق

خیابان ارگ به عنوان یکی از کلیدی ترین محور های مشهد دارای کارکردها و اجزاء حائز اهمیت بوده، از سابقه تاریخی بالایی برخوردار است و جزئی از هسته ی اولیه شهر به حساب می‌آید. شرایط کنونی محور و عدم توجه به مسائل و مشکلات آن موجب شده تا این قسمت از شهر که بخشی از شناسنامه و هویت مشهد می‌باشد، و همچنین پاسخگوی نیاز خیل عظیمی از جمعیت از گذشته تا کنون بوده، رفته رفته در مسیر نابودی قدم بردارد. لذا تهیه طرح و برنامه برای رفع مشکلات این بافت یکی از ضروری ترین پروژه هایی است که باید در کوتاه مدت تحقق یابد.

۱-٤-اهداف تحقیق

بررسی نقش و جایگاه عناصر هویت بخش کالبدی در ارتقاء کیفیت بافتهای فرسوده محور ارگ

بررسی نقش عنصر بناهای تاریخی (از میان عناصر کالبدی) در هویت بخشی به محور ارگ

۱-۵-سوالات تحقیق

عناصر هویت ساز چه تاثیری بر باززنده‌سازی بافت فرسوده خیابان ارگ دارند؟

کدام یک از عناصر کالبدی در محور ارگ بر هویت تاثیرگذار میباشند؟

کدام یک از عناصر کالبدی هویت ساز بر بافت فرسوده خیابان ارگ موثر اند؟

۱-٦-پیشینه پژوهش

در پژوهش حبیب، نادری و فروزانگهر (۱۳۸۹) با عنوان (پرسمان تبعی در گفتمان کالبد شهر و هویت) اشاره شده که بین هویت و کالبد شهر یک رابطه دوسویه برقرار است. در واقع بحث در این است که هویت یک فرهنگ با خصوصیات و ویژگیهای خاص، هنر و معماری و ساختار کالبدی شهرهای آن قوم را شکل می دهد. خود ساختار کالبدی موجود که براساس رابطه ای تبعی مبتنی بر تعامل دوجانبه شکل گرفته‌است، در میان همان ساکنان و بیشتر در نسل‌های بعدی آیندگان عنصری می‌شود که هویت ساز است، عنصری هویت ساز از انسانی هویت پرداز. هویت شهر تنها زمانی در تعاملش با کالبد شهر، امکان بازخوانی و روایت می یابد که ارزشهای نمادین فرهنگی و اجتماعی شهروندان مورد وقوف و آگاهی قرار گیرند و در غیر اینصورت نوعی ناهمخوانی در شهر دیده می‌شود.

بر اساس تحقیقی دیگر با موضوع (معیارهای شناخت و ارزیابی هویت کالبدی شهرها) توسط مقتدایی (۱۳۸۳)، معیارهای ارزیابی هویت کالبدی عبارتند از:تمایز/تشابه_تداوم/تحول _ وحدت/کثرت. روش عملی برای ارزیابی هویت کالبدی یک منطقه عبارتند از: ۱-تعریف منطقه و خصوصیات کالبدی آن(اقلیم، شکل زمین، ارزش های معماری و طراحی شهری. ۲-تعیین اجزاء سازنده کالبد شهرها (بر مبنای مورفولوژی شهر) . ۳-ارزیابی اجزاء سازنده کالبد شهر از نظر تعلق به حوزه های غیر و خودی و وجود تداوم و تحول.

کیانی، سالاری سردری و افراسیابی‌راد (۱۳۸۹) به منظور ارائه راهکار و الگوهای بهسازی و نوسازی در شهر تاریخی گور؛ شناخت علمی عوامل چهار گانه SWOT را مورد ارزیابی و تجزیه و تحلیل قرار داده اند. سه راهبرد تنوع (ST)، بازنگری (WO) و تدافعی (WT) هویت بخش در بهسازی و نوسازی بافت تاریخی شهر گور ارائه گردید و با شناسایی چهار عامل قوتها، ضعفها-درونی و تهدیدها و فرصتها (امکانات)-بیرونی. سوات در زمینه کالبدی، عملکردی، شبکه دسترسی و مسائل اقتصادی و اجتماعی ۵ محدودیت، ۵ قوت (امکانات)، ۱۴ فرصت و ۴ تهدید مورد ارزیابی و سنجش قرار گرفت شد.

در نمونه ای دیگر با موضوع (پدیدار شناسی هویت و مکان در بافتهای تاریخی)، پورجعفر و پورمند و ذبیحی(۱۳۹۰) بیان میکنند شناخت هر مکان در لحظه حضور در آن صورت میگیرد که ساختار کالبدی با خصوصیاتش، تجارب ما از مکان، خاطره‌ها و احساس های وابسته به مکان را برای ما زنده میکند و شناخت ما از مکان را ممکن میسازد. خصوصیات مکان ما را به سوی درک هویت مکان رهنمون میسازد، به صورت سیما و چشم انداز، نظم فضایی، رویداد، جهت گیری و یگانه پنداری قابل تفکیک است.

نگارستان و تیموری (۱۳۹۰) بر اساس تحقیقی که در مورد (رویکردی بر تداوم هویت در روند نوسازی شهری) معتقدند هویت شهری پدیده ای است حداقل با دو بعد اصلی؛ بعد اول، شاکله و حقیقتی است که دیده نمی شود و بعد دوم، سیما و کالبد که در برابر دیدگان قرار دارد. منظر از جمله نیا زهای انسان و عوامل شکل دهنده به محیط است که معنا را در خود دارد . تداوم ویژگی‌های منظر در شهر باعث می شود هویت فردی یا گروهی جامع‌ه‌استمرار یافته و مفاهیم حفظ شوند . در تئوری منظر، مفهوم منظر شهری به عنوان یک پدیده عینی-ذهنی، انسانی-کالبدی و یک ساختار اجتماعی-فضایی مطرح می شود.

در مقاله ای با عنوان (ارزیابی زیبایی و هویت مکان)، امین زاده(۱۳۸۹) بیان میکند زیبایی یک مکان با هویت آن ارتباط تنگاتنگی دارد. مجموع متغیرهایی که به زیبایی و یا هویت یک منظر اشاره دارد را به عنوان متغیرهای زیبای یشناسی موقعیت

دانست که شامل هویت مکان و زیبایی، و ناظر و منظر است. مهمترین این معیارها، نمای ساختمان ها، آشنایی با مکان، اصالت و معنویت، و خاطرات خوش از مکان است. به طور کلی معیارهای عینی که در ارتباط با جنبه های کالبدی منظرند بیش از معیارهای ذهنی مورد توجه بودند و این موضوع هم در رابطه با زیبایی شناسی و هم در رابطه با هویت مکان صدق می‌کرد.

بر اساس یافته های مصیبزاده و عابدینی (۱۳۹۱) در تحقیقی با عنوان (تحلیلی بر تعیین راهبردهای بهینه جهت بهسازی و نوسازی بافت فرسوده)، بافتهای فرسوده نیاز شدید به تدوین راهبردهای بهسازی و نوسازی با تأکید بر مشارکت مردم و کمک دولت دارند. ضروری است که جهت بهبود وضعیت کالبدی در چنین بافتهایی، مسایل اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و جزو آن، ساکنان مورد بررسی و تحلیل قرار گیرد و از نگرشهای تک بعدی اجتناب شود. باید با یک برنامه ریزی منسجم و کارآمد به حداقل برسند تا ساکنان به سرمایه گذاری و تجدید بنای ساختمان تشویق شوند.

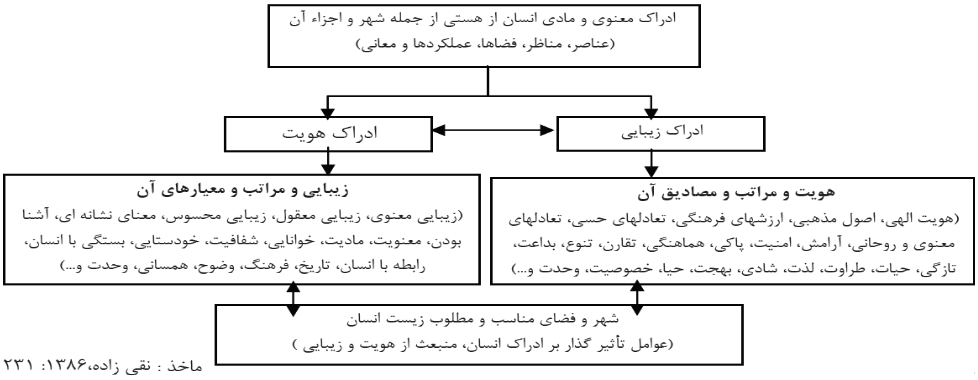
در پژوهشی دیگر با موضوع (تحلیلی بر ساماندهی و مداخله در بافت فرسوده ی شهری) (ابراهیم زاده و ملکی، ۱۳۹۱) در پژوهش خود پس از وزن دهی عوامل SWOT با بهر ه گیری از فرایند تحلیل سلسله مراتبی (AHP)، اولویتهای برتر کوتاه مدت مداخله برای فراهم شدن زمینه‌های دیگر به منظور احیای بافت فرسوده ی شهر پیشنهاد شدند: گسترش فضای سبز و باز شهری؛ ساماندهی و تأمین گذران اوقات فراغت؛ تخصیص امکانات مناسب رفاهی به این محدوده از شهر، احیای اقتصادی بافت فرسوده؛ مرمت معابر بافت فرسوده؛ ایجاد امنیت اجتماعی و آسایش بیشتر برای ساکنان در داخل بافت فرسوده.

کاشانی و یزدانی(۱۳۸۹) در تحقیقی که برای توانمندسازی ۳۹ هکتار از بافت فرسوده ی شهر ملایر انجام شده‌است، نخستین گام برای انجام کار مطالعات دقیق در زمینه ی بافت فرسوده را، شناسایی دقیق ساختار آن معرّفی کرده اند تا بتوان مشکلات آن را از میان برد.

۲-۱-درآمدی بر شناخت مفهوم هویت و گونه‌های آن

هویت در فرهنگ لغت دهخدا عبارت است از تشخص و همین معنی در فرهنگ، میان حکیمان و متکلمان مشهور است. (دهخدا، ۱۳۳۴ :۳۹). در فلسفه، هویت به حقیقت جزئیه تعریف شده‌است. یعنی هرگاه ماهیت با تشخیص لحاظ و معتبر شود، هویت گویند؛ هویت به معنی وجود خارجی است و مراد تشخیص است. هویت گاه بالذات و گاه بالعرض است (معین، ۱۳۷۱ :۵۲۸۸). هویت گاه بر وجود خارجی و گاه بر ماهیت با تشخص اطلاق می‌شود که عبارتست از حقیقت جزئیه (بهزادفر به نقل از دهخدا، ۱۳۸۷). هویت عبارت است از اینکه فرد و یا اجتماع برای خود معنا و مفهومی معین درهستی و عرصه هستی شناختی ارائه نماید. که وجود وجودی و شخصیت او را پوشش دهند تا در پرتو آن فرد و یا اجتماع بتواند ادراک و تعریف ویژه‌ای از خود داشته باشد یا براساس دیدگاه گافمن عبارت است از کوشش فرد به منظور تحقق یکتایی خویشتن در شرایطی که در حال شکل دادن به رفتار خویش است. (ترابی و گودرزی، ۱۳۸۴: ۳۷۸). بهزاد فر معتقد است برای شناخت هویت یک شهر باید مولفه‌های سازندهٔ شخصیت آن شهر را شناخت. او مولفه‌های سازندهٔ هویت شهر را به دو بعد عینی یا کالبدی وذهنی یا روحی تقسیم می کند . این دو بعد می تواند از طریق سه محیط طبیعی، مصنوعی وانسانی از همدیگر تفکیک گردد . او اجز ا متغیرهای چون کوه، دشت، رود، تپه و. . . را بر می شمرد و اجزا ومولفه‌های مصنوع را نیز از متغیر هایی چون تک بناها، بلوک شهری، محله، راه، خیابان، میدان و نظیر آن می داند. اجز ا ومولفه‌های انسانی رانیز شامل متغیرهای، زبان، دین، آداب و رسوم، اعتقادات محلی و . . . ذکر می کند. (بهزاد فر، ۱۳۸۶ :۵۵). مروری بر مفاهیم مرتبط با هویت نشان می دهد که توجه به هویت، هم جنبه معنوی و غیر مادی و هم جنبه مادی و کالبدی دارد. جنبه‌های مختلف هویت نمی تواند منفک و منتزع و مستقل از یکدیگر مطرح شود، و هر کدام از آنها بر دیگری تاثیر دارند، مضافا این که نه تنها هر شیء واجد هویتی است، بلکه این هویت به صفاتی متصف است که این صفات حاصل عمل آن شیء و معرف ویژگی‌های معنوی آن هویت میباشد که در ظاهر و کالبد تجلی یافته‌است. (تقی زاده، ۱۳۸۵: ۲۵۷). مامفورد، نوسازی شهری عصر مدرن را به لحاظ فضایی، کالبدی، اجتماعی، فاقد شخصیت دانسته و مسئله اصلی شهرسازی مدرن را مسئله هویت شهری تلقی نموده‌است . وی می گوید شهرها در گذشته واجد وحدت بصری بودند و با فر م هایی که به تدریج پیچیدگی بیشتری میبافتند، شیرازه زندگی اجتماعی جوامع را به و جود می آوردند. ولی در شهرسازی معاصر، نظم خشک و مقیدی جای تنوع اجتماعی گذشته را گرفته‌است . شهرها زمانی از خود شخصیت و موجودیتی داشته اند. لیکن امروزه این شخصیت و موجودیت از میان رفته‌است و همه آنها به توده‌های مشابه یکنواختی بدل گشته اند. (دانشپور، ۱۳۸۳ :۶۳)

نمودار ۱. بررسی هویت

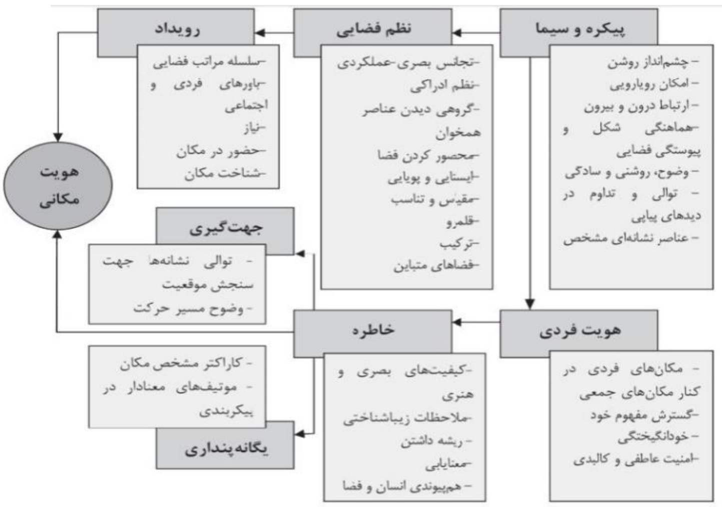

ماخذ : نقی زاده،۱۳۸۶: ۲۳۱

آنچه که غیر قابل انکار است این است که اولاً هر فضایی با شدت و ضعف متفاوت واجد هویت است و ثانیاً هویت نهایی فضا برآیند هویت های عملکردی، کالبدی، محیطی، فرهنگی و معنایی آن می‌باشد. (تقی زاده، ۱۳۸۶) . مکان از مولفه اساسی هویت شخصی می‌باشد. (Proshansky, Fabian, & Karminoff, 1983; Lalli,1992; Wester-Herber, 2004). هویت مکان بخشی از هویت شخصی تعریف می شود. هویت مکان بر اثر تجربه مستقیم محیط فیزیکی رشد مییابد. بنابراین، بازتابی از وجوه اجتماعی وفرهنگی مکان است. رابطۀ میان انسان ومکان دو طرفه‌است، زیرا کنش و خواست انسانی معنی را به فضا مرتبط می سازد. (walmsley (1990:64 .

هویت مکان را میتوان به عنوان فرایندی تعریف کرد که در آن از طریق تعامل با مکان، مردم خود را به یک محل خاص متعلق میدانند. (Stedman, 2002). هویت مکان می‌تواند جزئی از هویت شخصی باشد که بر اساس عناصری که یک مکان خاص را مشخص میکنند و ماهیت این فعل و انفعالات رخ می‌دهد. (Wester-Herber, 2004; Bernardo & Palma, 2005). محله و جامعه از عوامل موثر در ایجاد هویت مکان و دلبستگی به محل می باشند.
(Hummon,1992;Woldoff,2002;Brownetal,2003).
شهر یکی از موارد حائز اهمیت در شکل گیری هویت مکان و دلبستگی به محل هستند.
(Bonnes,Mannetti,Secchiaroli,Tanucci,1990).

نمودار۲. مدل مفهومی برای عوامل شکل دهنده به هویت مکانی در بافت های تاریخی (پورجعفر و همکاران ، ۱۳۹۰)

تغییر محل اقامت به طور داوطلبانه یا غیر ارادی اثرات فوری قابل توجهی در دلبستگی، احساسات و عواطف به محل جدید دارد، در حالی که هویت یکسان باقی می‌ماند. تنها پس از یک روند طولانی از تعامل فرد با محل جدید، هویت به تدریج شکل میگیرد. (Wester-Herber, 2004). دلبستگی بر هویت تاثیر می‌گذارد، به طوری که دلبستگی یک فرآیندی است که هویت شخصی و گروهی را فراهم می‌آورد. (Brown & Perkins, 1992; Chawla, 1992). حق انتخاب محل یا سنخیت و تجانس با انتظارات عوامل مهمی در ارتباط یک فرد با محیط می‌باشند. (Bernardo & Palma, 2005)

هویت کالبدی آن عامل غالب هویتی است که بافت و ساختار و شکل شهر و ساخت اصلی به آن هویت وابسته‌است. (شهرداری مشهد، ۱۳۸۵). هویت کالبدی به معنای صفات و خصوصیاتی است که جسم شهر را از غیر متمایز کرده و شباهتش را با خودی آشکار می‌کند. این صفات باید به گونه‌ای باشند که جسم شهر، در عین حفظ تداوم زمانی، در حال تحول و تکامل نیز باشد و نهایتاً به پیدایش یک کل منجر شود. (میر مقتدایی، ۱۳۸۳ : ۷). با توجه به اینکه درطراحی شهری، واژه کالبد را مترادف فرم می‌دانند، مفهوم خاطره در فضاهای شهری با هویت همراه و مترادف است . ازاین رو می‌توان نتیجه گرفت که هویت کالبدی در خاطره انگیزی فضای شهری نقشی اساسی خواهد داشت. (یزدانی، نوریان، متین). هویت کالبدی فضاهای شهری ایرانی را، در وحدت و تکرار آن‌ها در سطح هر شهر(مثلاً تکیه های سمنان یا حسینیه های نایین) و همین طور بدنه سازی آن‌ها که با حداقل بازشوها طراحی می‌شدند به همراه نوع مصالح و فرم‌ها و عناصر آشنا (از قبیل ساباط‌ها و ورودی‌ها) می‌توان از هویت کالبدی فضاهای شهری سایر ملل تمیز داد. (تقی زاده، ۱۳۸۶). از دیدگاه کوین لینچ عناصر تصویر و هویت بخشی شهر عبارتند از :راهها و شبکه ارتباطی، لبه ها، محله ها، گره ها، نشانه ها. لینچ عناصر هویت بخش شهر را عمدتا در وجوه کالبدی می‌بیند. بنابراین، بافت کالبدی و ساختار مکانی–فضایی شهرها یکی از مهمترین ابعاد هویتی شهرها را شکل می‌دهد زیرا شکل گیری بافت کالبدی شهری متاثر از اندیشه‌ها، عقاید، باورها، فعالیت‌ها و سطح فرهنگ جامعه می‌باشد. از اینرو شناخت این بخش از شهرها می‌تواند به شناخت بیشتر سایر ابعاد اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی نیز بینجامد. واقعیت آن است که بافت کالبدی امکان بازشناسی هویت شهری را به صورت بصری فراهم می‌کند و به همین دلیل از میان سایر ابعاد هویتی اهمیت بیشتری دارد. (شهرداری مشهد، ۱۳۸۵)

۲-۲-معیار های ارزیابی هویت کالبدی

در ارزیابی هویت کالبدی آن صفاتی که شهر را دارای هویت و خاطره انگیز می‌کند مدنظر و دارای سه مشخصه زیر می‌باشد. تمایز آن از غیر وتشابه آن باخودی، حفظ تداوم درعین تحول، حفظ وحدت در عین کثرت. باید توجه داشت که از سه معیار فوق، تمایز از غیر و تشابه باخودی از همه مهمتر بوده و بعنوان اصلی زیربنایی محسوب می‌شود و دو معیار بعدی زیر مجموعه و تابع آن می‌باشند. هویت را می‌توان نتیجه کنش متقابل سه مورد زیر دانست: کالبد، نوع عملکردها و فعالیتها، حس تعلق خاطر (یزدانی و همکاران، ۱۳۸۹)

معیار های ارزیابی هویت کالبدی به قرار زیرند:

_تمایز / تشابه: در ادبیات معماری و طراحی شهری معاصر، هویت جایگاه خاصی دارد و مفهوم آن را می‌توان به طور ضمنی یا به صراحت در تعریف مهم ترین معیار های ارزیابی کیفیت کالبدی شهر، جستجو نمود. مفاهیمی چون خوانایی، معنی، حس مکان و شخصیت، مستقیما به مفهوم تمایز و تفاوت مکانی مربوط شده، بر حفظ آن تاکید داشته و آن را یکی از صفات مهم کیفی شهر می‌دانند. (طالبی و میر مقتدایی، ۱۳۸۵: ۲۰)

_تداوم/ تحول: به معنای پیوند با گذشته و عدم انقطاع (تداوم معنی و ارزش های خودی) در عین نوآوری و خلاقیت با توجه به شرایط زمانه (خود ماندن ولی همان نماندن) مفهوم تداوم در عین تحول را می‌توان به خوبی در یافته های کریستین نوربرگ شولز مشاهده کرد. او در کتاب «معماری، حضور، زبان و مکان» چنین عنوان می‌کند:« مهم این است که هر مکانی — درست مانند هر چیز دیگری که وجود دارد — در ضمن هر گونه تغییری، هویت خود را نیز حفظ کند . . . تداوم و دگرگونی بر این امر دلالت دارد که به رغم همه ی تغییرها و دگرگشتها چیزی پابرجا و ثابت می‌ماند . . . مکان هم ثبات دارد و هم برخوردار از تغییر پذیری است، و این نکته‌ای نیست که به آسانی دریافتنی باشد. ثبات همان روح مکان است. و به تعبیری همان ارتباط ویژه آن مکان با فضا، فرم و صورت های به کار رفته در آن، و تغییر پذیری و بی ثباتی مکان به دلیل نیاز ویژه به تاویل و باز تاویل از مکان به شیوه های مختلف و چه بسا متضاد است . . . این که هویت متغیر و قابل دگر شکلی و یا واریاسیون پذیر است ثابت می‌کند که هویت مفهومی روشن و ایستا نیست، بلکه امکان‌ها و توانمندی های متعددی را در خود نهفته‌است . . . هر مکانی می‌باید هویت خود را از طریق تغییر و تحول درونی حفظ کند، یعنی « همان » بماند بی آنکه با خود « اینهمان » شود. آنچه شولز مطرح می‌کند دقیقاً همان موضوع لزوم حفظ خصوصیات و

صفات در عین حرکت در جهت تکامل و تحول است. ضمناً دیدگاهی پویا نسبت به هویت مکان اتخاذ کرده و ضرورت تاثیرپذیری از زمان و روح زمانه را مطرح می‌کند. (میر مقتدایی، ۱۳۸۳ : ۲۰ و ۲۱)

_وحدت/ کثرت، به معنای پیوند میان اجزای متفاوت، نا همگون و حتی متضاد، به گونه‌ای که در کنار هم یک کل را به وجود بیاورند. از میان سه معیار مذکور، تمایز از غیر و تشابه با خودی از همه مهم تر بوده و اصل زیر بنایی محسوب می‌شود. دو معیار بعدی اجزا و زیر مجموعه ی آن محسوب شده و تابع هستند. (همان : ۲۴)

۲-۳- بافتهای فرسوده-تاریخی و جایگاه هویت کالبدی در آنها

فرسودگی عبارت است از خارج شدن اجزای کالبدی شهر از شکل اصلی و حرکت به سوی نابودی کالبدی عملکردی شهر (زبردست، ۱۳۸۴ :۱۳-حاتمی نژاد و شماعی، ۱۳۸۳: ۱۱۲). فرایندی که طی آن، کالبد و فعالیت و درمجموع فضای شهری دچار نوعی دگرگونی، بی سازمانی، بی تعادلی، بی تناسبی، بی قوارگی و در نهایت، عامل زدودن خاطرات جمعی و افول حیات شهری می شود، فرسودگی بافت شهری نامیده می شود. (امین زاده، ۱۳۸۵: ۳۲). جهت شناسایی و تعیین بافتهای فرسوده شهری معیارهای ذیل در نظر گرفته می‌شود: ۱-بلوکهایی که بیش از ۵۰ درصد ابنیه آن ناپایدار و فرسوده باشد، ۲-بلوکهایی که بیش از ۵۰ درصد معابر آن کمتر از ۶ متر باشد، ۳-بلوکهایی که بیش از ۵۰ درصد ابنیه آن کمتر از ۲۰۰ متر مربع باشد. (عرب احمدی، ۱۳۸۶ :۱۷). نظریه پردازان مکتب انسانگرایی از جمله کوین لینچ، پاتریک گدس، لوئیس مامفورد و . . . طی سالهای ۱۸۵۴-۱۹۳۲ توجه به طبیعت و فرهنگ از اصول مهم این اندیشه می باشد و انجام بهسازی و نوسازی بر اساس بافت ارگانیک و سلسله مراتب عملکردی شهر قدیم و انطباق مکان و زمان در بنا یا مجموعه‌های شهری با حضور مطالعات برنامه ریزی شهری در بهسازی ونوسازی شهر تاکید می ورزند. نظریه پردازان مکتب فرهنگ گرایی، از جمله کامیلیوسیت، لودوک، جان راسکین و. . . طی سال‌های ۱۸۱۸-۱۹۴۰ توجه به میراث فرهنگی و جلوگیری از نابودی تاریخ گذشته را بسیار با اهمیت و ضروری میدانند. همچنین توجه به فرهنگ ملی و سنت‌های قدیمی در توسعه شهری و بهسازی و مرمت مو به مو، تکمیل بناها به سبک گذشته و کاربری موزه ای و مرمت بافت و بناهای شهری را موجب پابرجای و زنده ماندن تمدن شهری میدانند. (حبیبی، ۱۳۷۵، ۱۴۷-۱۶۳) اندیشمندان مکتب مدرنیسم از جمله تونی گارنیه، لوکوربوزیه و . . . طی سال‌های (۱۹۲۸-۱۹۶۰) کم توجهی به تاریخ گذشته، عدم توجه به فرهنگهای بومی و اصیل و ارزش‌ها و روابط اجتماعی شهروندان و حذف کامل ساختارهای گذشته و بی توجهی به روابط فرهنگی و روحی روانی شهروندان با استاندارد کردن فضاهای مسکونی توجهی خاص دارند. اندیشمندان مکتب پست مدرن از جمله چارلز جنکس، بوین وراتانسی، گرگن و . . . از سالهای ۱۹۶۰ تاکنون تلفیقی از مداخله نوگرایانه و فرهنگ گرایانه که از افراط و تفر یط دو نوع مداخله بکاهد، مطرح ساختند. برای بهسازی و نوسازی شهری، خط مشی اکثریت آنها حفظ تاروپود بافت کهن (فرسوده – تاریخی) در کنار دگرگونیهای کالبدی فضایی شهر و رشد ارگانیک آن مد نظر قرار می دهد. پست مدرنیسم برای بازگشت به مقیاس انسانی، احیای دوباره اجتماعات و اشکال بومی تلاش می کند و بر خلاف مدرنیسم به سنتهای بومی و فرهنگ محلی توجه خاص دارد (شماعی و پوراحمد، ۱۳۸۳: ۱۸۳) . چرخه ی بهسازی و نوسازی بافت‌های فرسوده ی شهری، از شناسایی درست محدوده و تفکیک آنها به محلّه‌ها ی فرسوده آغاز شده و با نوسازی ساختمانهای فرسوده و تأمین فضاهای روبنایی لازم، همانند فضای سبز، مراکز آموزشی، فرهنگی و بهداشتی در حد سرانه‌های مطلوب و بازسازی تأسیسات زیربنایی و گستر ش شبکه‌های دسترسی پایان می گیرد. البتّه باید توجه داشت که ارزیابی و تعیینِ وضعیت کنونیِ نگه داری از ساختمان‌ها در نوسازی بافت شهر ی، از نهایت اهمیت برخوردار است. (Goncalves & et al., 2009, 2796). انواع بافتهای فرسوده شامل بافتهای دارای میراث شهری (دارای ارزشهای فرهنگی و ملی ثبت شده در لیست میراث فرهنگی یا آثار ملی)، بافتهای شهری فاقد میراث فرهنگی (در محدوده ی قانونی شهر و دارای مالکیت رسمی بوده لیکن به لحاظ ایمنی، استحکام و خدمات شهری کمبود دارند)، بافتهای حاشیه ای(سکونتگاههای غیررسمی). (حبیبی و همکاران، ۱۳۸۶: ۶۱-۶۲)

بسیاری تجربه مکان اعم از بافت های فرسوده-تاریخی را نشات گرفته از نحوه ارتباط شخص و محیط می‌دانند. پس شناخت مکان در لحظه حضور در آن صورت می‌گیرد که ساختار کالبدی با خصوصیاتش، تجارب ما از مکان، خاطره‌ها و احساس های وابسته به مکان را برای ما زنده میکند و شناخت ما از مکان را ممکن میسازد. خصوصیات مکان در بافت های تاریخی و فرسوده که ما را به سوی درک هویت مکان رهنمون میسازد، به صورت سیما و چشم انداز، نظم فضایی، رویداد، خاطره، جهت گیری و یگانه پنداری قابل تفکیک است. اگر هر یک از این وجوه و عناصر کالبدی در مکان حضور نداشته باشند، وضوح و روشنی

مکان برای شهود ناظر از میان خواهد رفت و معنایی از پس این مکان به او متبادر نخواهد شد. (پورجعفر و همکاران، ۱۳۹۰)
برنامه بازآفرینی، نوسازی و بهسازی بافت‌های فرسوده شهری به دلیل امکان استفاده از ظرفیت‌های قابل توجه و بی بدیل احداث مسکن و توسعه دسترسی به خدمات شهری در آن به عنوان یکی از برنامه‌های سیاست توسعه درونزای شهری محسوب می شود. لیکن تحقق این برنامه به دلیل سرمایه گذاری هنگفت مورد نیاز آن با توجه به سطح بسیار گسترده بافت‌های فرسوده جز بامشارکت مردم و بخش غیر دولتی امکان پذیر نیست. (آیینی و اردستانی، ۱۳۸۸)

۳-روش شناسی

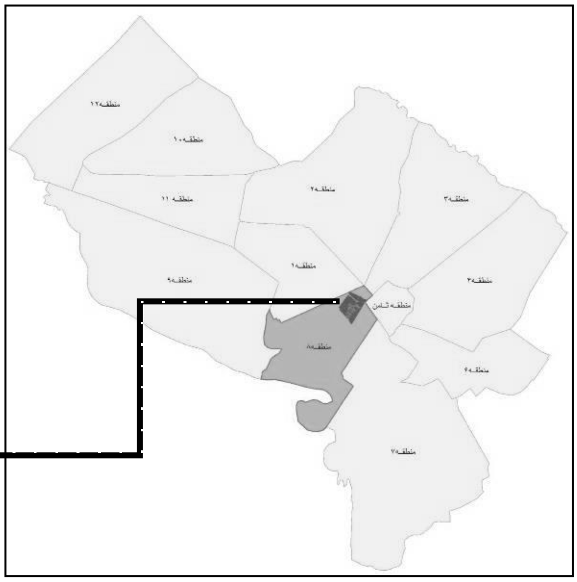
روش تحقیق از نظر هدف توسعه‌ای و کاربردی بوده و از نظر چارچوب و طرح تحقیق تحلیلی- توصیفی می‌باشد. اطلاعات، نقشه‌ها و اسناد تصویری از بانک‌های اطلاعاتی گرداوری شده اند. روش های مصاحبه با سوالات منظم، مشاهده ساختار یافته، و پرسشنامه با سوالات ترکیبی در جهت دستیابی به پاسخ سوالات اساسی و انجام فرآیند تحقیق مورد استفاده قرار گرفته اند. حجم نمونه آماری بر اساس فرمول کوکران و با مد نظر قرار دادن مساحت و جمعیت حوزه ی مداخله، صد نفر تعیین شده‌است. . در تهیه پرسشنامه، پس از بررسی نمونه های متفاوت، اقدام به تدوین آن شده‌است. لازم به ذکر است این پرسشنامه در سایر پروژه های گروه حاضر و همچنین سایر محققین مورد استفاده قرار گرفته‌است. ابتدا چندین پرسشنامه به صورت آزمایشی در محدوده تکمیل گشته اند و پس از اصلاح و بررسی مجدد، مورد استفاده قرار گرفته اند. لذا از روایی و پایایی برخوردارند. تجزیه و تحلیل به دلیل وجود متغیرهای اسمی بر مبنای پردازش اطلاعات به صورت کمی از طریق تحلیل فی و کرایمر در نرم افزارSPSS صورت پذیرفته‌است. بررسی و تولید نقشه های مورد نیاز نیز با Arc Map در نرم افزار GIS انجام شده‌است.

۳-۱- معرفی محدوده مورد مطالعه

خیابان ارگ که از دوران نادر شاه پدید آمده، همواره از اهمیت بالایی در شهر مشهد برخوردار بوده‌است. حد فاصل خیابان مدرس و خیابان پاسداران در این محور به عنوان نمونه موردی این پژوهش انتخاب شده که با طول حدودا ۵۸۰ متر و مساحت بالغ بر۱۷۰ هزار مترمربع، دارای بناهای واجد ارزشی می‌باشد. از جمله آنها میتوان به پارک باغ ملی با مساحتی حدود ۲۶۰۰۰ متر مربع که در واقع قدیمی ترین و اولین پارک تفریحی مشهد است و در سال ۱۳۴۵ هجری شمسی احداث گردیده، اشاره نمود. همچنین هتل پارس به عنوان اولین هتل مشهد در قالب اسلوب غربی در سال ۱۳۱۶ توسط یک معمار روس و به سبک روسی ساخته شده‌است. بازار جنت امروزه یکی از مراکز مهم تهیه پوشاک در مشهد می‌باشد. براساس بررسی های صورت گرفته، حدود ۶۳/۵ در صد از قطعات محدود متعلق به کاربری تجاری می‌باشد و در رتبه ی بعدی کاربری اداری با سهمی ۱۷ درصدی قرار دارد. بیش از پنجاه درصد قطعات در گروه مالکیت حقوقی قرار گرفته اند و جایگاه بعدی با اختلاف اندکی نسبت به طبقه اول، اختصاص به کاربری های حقیقی دارد. بخش اعظم بناها که در حدود پنجاه و یک درصد از بناهای کل حوزه مداخله را شامل می‌شود دارای قدمت بیش از سی سال هستند. اکثر قطعات از مصالح آجر و آهن ساخته شده اند و در ساخت و سازهای فعلی نیز می‌توان استفاده از بتن آرمه را مشاهده نمود. بخش عمده قطعات در حوزه دارای نمای آجر اند و در رده دوم از نظر تعداد فراوانی، نماهای سنگ جای گرفته‌است.

در راستای بررسی دقیق تر، اقدام به سکانس بندی و تقسیم محدوده به قطعات کوچکتر بر اساس ویژگی های مشترک شده‌است. از جمله معیارهای سکانس بندی میتوان ریزفعالیت، عنصر شاخص، دانه بندی و بلوک بندی، گشایش فضایی، سلسله مراتب و دسترسی ها، تراکم قطعات و رنگ اشاره نمود.

نقشه ۱. موقعیت قرارگیری خیابان ارگ در مشهد

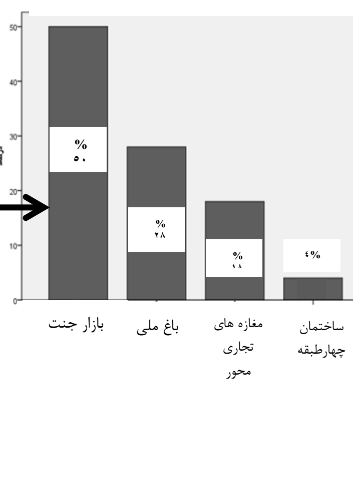
نقشه ۲. محدوده خیابان ارگ

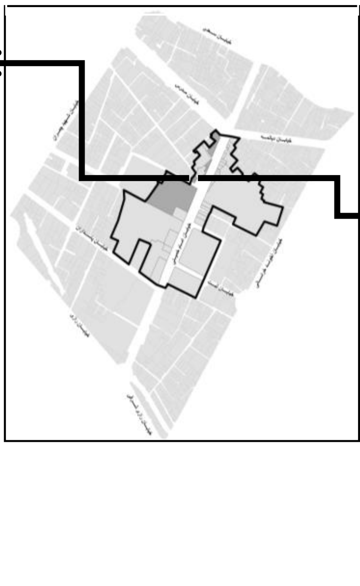
منبع: بانک اطلاعات مکان مرجع،فرنهاد،۸۵

بر اساس اطلاعات استخراج شده از پرسشنامه، بخش قابل توجه (۵۳ درصد) از مردمی که در محدوده سکونت دارند یا به کار مشغول هستند، مدت زمان ۱۰ سال و بیشتر تجربه ی حضور در محدوده را دارا میباشند. ۴۱ درصد از افراد دلیل انتخاب محدوده برای کار و سکونت را پیوندهای دوستانه و خانوادگی و همچنین ۴۳ درصد شرایط اقتصادی بر شمرده اند. ۴۶ درصد از پرسش شوندگان به حضور تمامی گروه های اجتماعی از قبیل مردان، زنان، کودکان، میانسالان و بزرگسالان محور اشاره داشتند. ۵۶درصد از جامعه آماری با توجه به قرارگیری محدوده در مجاورت حرم مطهر امام رضا (ع)، به وجود مراسم و آیین‌های خاص در محور از قبیل تجمعات و راهپیمایی ها، ایستگاه های صلواتی و فعالیت های متعدد در ایام سوگواری و اعیاد اشاره داشته اند. در جوابگویی به این سوال که آیا در صورت امکان حاضر هستید به محدوده دیگری منتقل شوید، ۷۶ درصد از پرسش شوندگان پاسخ مثبت داده اندکه حاکی از شرایط نابه سامان این بافت فرسوده‌است. ۷۸ درصد از مردم اقدام مناسب برای بافت فرسوده را بهبود شرایط و ترمیم آن ذکر کرده بودند و ۲۲ درصد باقیمانده بازسازی و احداث بافت مدرن به جای آن را مد نظر داشتند.

نمودار۳: بنای خاطره انگیز

نقشه۳: موقعیت مکانی بناهای خاطره انگیز

تصویر۱: بازار جنت

منبع: نگارندگان

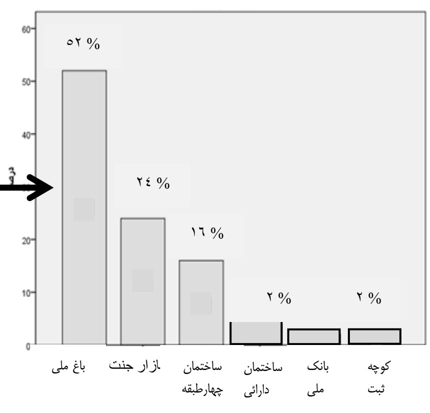
٤-١- بنا و فعالیتهای خاطره انگیز در محور ارگ

عامل خاطره یکی از کلیدی ترین عوامل است که می‌تواند نقش به سزایی را در شکل گیری هویت یک محور ایفا کند. خاطره که معمولا در گذر زمان شکل میگیرید، با توجه به اتفاق‌ها و تجربه هایی که فرد در محل مورد نظر کسب می‌نماید، در ذهن او ثبت گردیده و آن را به یاد می‌آورد. انواع متفاوتی از خاطره از قبیل فردی، جمعی و . . . در صورتی اتفاق می‌افتد که محل وقوع آن دارای شرایط و زیرساخت های مناسبی برای خلق آن خاطره باشد. یک دسته از خصوصیات محور که میتواند کمک شایانی را به شکل گیری خاطره نماید، فعالیت و نقش آن بخش از یک خیابان است که فرد با انجام آن فعالیت مربوطه، تصویر ذهنی مناسبی را در ذهن خود ثبت نموده و هرگاه آن را به یاد بیاورد، لحظات آن زمان در ذهنش تداعی می‌گردد. به عنوان مثال بازار جنت(با ۵۰ درصد) و مغازه های تجاری محور(۱۸ درصد) به دلیل عمل خرید و فروشی که در آن‌ها صورت می‌پذیرد، با مردم ارتباط برقرار کرده و توسط پرسش شوندگان به عنوان مراکزی که با آن‌ها خاطره دارند، ذکر می‌شود. از سمت دیگر باغ ملی دارای ویژگی هایی از قبیل فضای سبز و پوشش گیاهی نسبتا مناسب، امکانات تفریحی، محل های نشستن، بستر تعاملات اجتماعی، بهره گیری از عناصری که مانند آب نما، رنگ های مطلوب مردم در ایجاد آن، نورپردازی مناسب در برخی مناطق باغ، وجود امنیت نسبی، و پدید آوردن محیط مناسب چه به صورت فردی و یا جمعی می‌باشد که موجب شده‌است ۲۸ درصد مردم به این نکته اشاره کنند که با این محل خاطرات فراوانی را دارند. اغلب این مراکز خاطره ساز دارای سبقه ی تاریخی نسبتا زیادی بوده و بخشی از هویت محور قلمداد می‌گردند.

٤-٢- هویت مندی قرارگاه های اجتماعی خیابان ارگ

مردم معمولا از آن دسته محل هایی برای وضع قرار ملاقات استفاده میکنند که در ذهن آنها ثبت گردیده باشد. به طور کلی مراکز و نقاطی از محور که برای تنظیم وقت ملاقات و دیدار یکدیگر توسط مردم استفاده می‌شوند میبایست دارای شرایط و زیر ساخت های مناسب و مطلوب باشند . باغ ملی با ۵۲ درصد، ورودی بازار جنت با ۲۴ درصد، و ابتدای خیابان مدرس (چهار طبقه) با ۲۴ درصد بیشترین فراوانی را در میان جامعه آماری داشته اند. این مطلب بیانگر این موضوع هست که که باید وجه تمایز ی میان محل وضع قرار ملاقات با سایر نقاط محور وجود داشته باشد به گونه‌ای که آن را متمایز نماید. از نظر ویژگی‌ها و جاذبه های بصری، در دسترس بودن و سهولت رسیدن به آن از سایر نقاط، گشودگی فضایی در جلوی بنای مربوطه بوده، کفسازی مناسب، محل های نشستن با کیفیت و به تعداد مناسب، نفوذ پذیری، نور پردازی مناسب، استفاده از عناصری مانند آبنما، برقراری امنیت برای مراجعه کنندگان به لحاظ مصالح فیزیکی جدا کننده میان سواره و پیاده، حضور سایر مردم و چشم حاضران، سبقه ی تاریخی و آشنایی مردم با آن محل از نظر موقعیت قرار گیری، شرایط، ویژگی‌ها در گذر زمان. مانند محل چهارطبقه که مردم از آن یاد می‌کنند.

نمودار۴. قرارگاه های اجتماعی

نقشه۴. موقعیت مکانی قرار گاه های

تصویر۲. باغ ملی

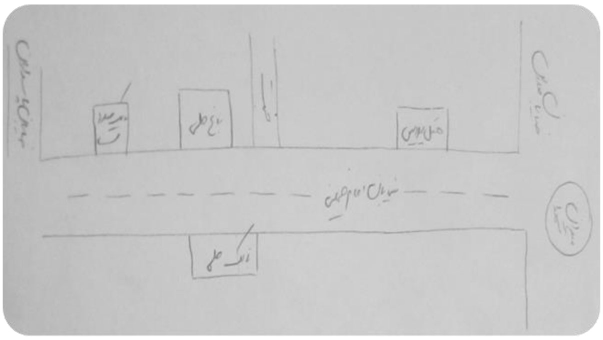

منبع: نگارندگان

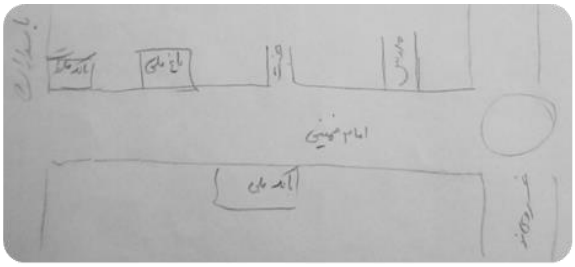
٤-۳-تصاویر ذهنی استفاده کنندگان از محور ارگ

از پرسش شوندگان خواسته شد تصویر ذهنی خود را از محل در غالب کروکی و پلان مانند با توجه به شکل محور، کاربری و ساختمان های مهمی که به نظرشان وجود دارد ترسیم نمایند. اکثریت آن‌ها که ۳۸ درصد را در بر میگرفتند توانستند به طور

تصویر۳. رسم تصویر ذهنی توسط پرسش شوندگان

تصویر۴. رسم تصویر ذهنی توسط پرسش شوندگان

٤-٤-اولین نکته تداعی شده از محور در ذهن افرد

یکی از عواملی که نقش مهمی را در محور ایفا میکند، مکان‌ها و فعالیت هایی هستند که پرسش شوندگان آن‌ها را زودتر از سایرین به یاد آورده و در ذهن آن‌ها بیشتر ثبت کرده اند. باغ ملی با ۵۶ درصد، بازار جنت با ۲۴ درصد، هتل پارس و بانک ملی نیز

متوسط موارد حائز اهمیت را به تصویر بکشند. در رتبه ی بعدی درصد های مشابهی (۱۸ درصد) خوب و بسیار بد رسم نمودند. وجه اشتراک اغلب اشکال، کشیدن بناها و مراکز قابل توجه از نظر کاربری و زیبایی بصری توسط جامه آماری بود مانند باغ ملی، چهار طبقه، ورودی بازار جنت، بانک ملی و بانک صادرات.

نقشه۵. موقعیت مکانی بناهای تثبیت شده در ذهن مردم

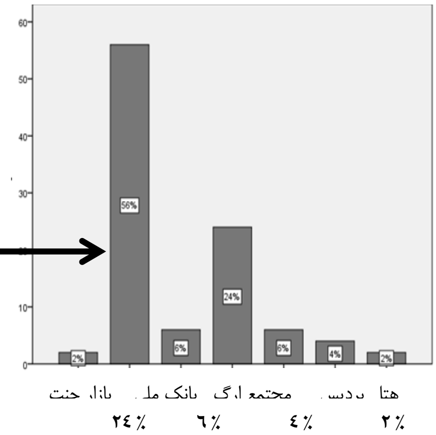

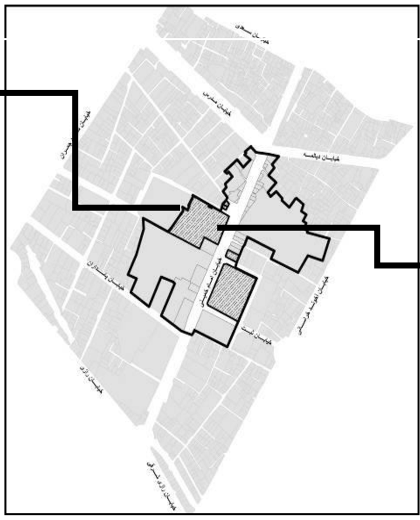
منبع: نگارندگان

با ۶ درصد بیشترین فراوانی را در میان جامه آماری مورد سوال دارا بودند. با بررسی شرایط و ویژگی های این اماکن که اغلب در گذر زمان دارای انواع متفاتی از هویت شده و توانسته اند زمینه ساز شکل گیری حس تعلق و تصویر ذهنی در مردم شوند، میتوان به نکات قابل توجهی دست یافت.

نقشه٦ : موقعیت مکانی اولین نکته تداعی شده در ذهن افرد

نمودار٥: اولین نکته تداعی شده در ذهن افرد

تصویر٥: باغ ملی

منبع: نگارندگان

٤-٥-ارتباطات دو-دویی مرتبط در پرسشنامه

با بررسی های صورت گرفته در پرسشنامه مشخص گردید میان آن دسته از اجزاء و بناهایی که مردم آنها را واجد هویت کالبدی قلمداد میکنند با برخی شاخصه‌ها ارتباط های دو-دویی وجود دارد. بررسی عوامل یاد شده از طریق تحلیل فی و کرایمر در نرم افزار SPSS پیرامون شرایط محور نمونه موردی به دست آمده اند. لازم به ذکر است عدد مربوط به ضریب همبستگی در این تحلیل بین ۰.۰۱ تا ۰.۰۵ برای هر یک از ارتباطها بوده که بیانگر صحت این رابطه می‌باشد.

٤-٥-١- همسویی هویت کالبدی با محل تولد افراد

وجود ضریب همبستگی ۰.۰۱۳ در تحلیل فی و کرایمر بیانگر این مطلب است که محل تولد جامعه آماری نیز نقش مهمی را در مبحث هویت کالبدی ایفا مینماید. افرادی که در مشهد به دنیا آمده بودند (۷۲ درصد پرسش شوندگان) قادر به ذکر دقیق تر بنا یا فعالیتی بودند که آنرا واجد هویت کالبدی ارزیابی میکردند. این مطلب بیان می کند افرادی که متولد مشهد هستند، ارتباط بیشتری با این بخش از خیابان امام خمینی در طول سال های زندگی خود برقرار کرده اند چه به صورت سکونت، کار، عبور و مرور و تعیین مسیر از این محور و یا مراجعه به کاربری های واقع در آن محدوده برای رفع نیازهایشان. در نتیجه تصویر واضح تری از محل نمونه موردی در ذهنشان نقش بسته در مقایسه با افرادی که در مشهد به دنیا نیامده و مدت زمان کمتری از عمر خود را در محور سپری کرده اند.

٤-٥-٢- تناسب مدت زمان سکونت یا کار درمحدوده با هویت کالبدی

مدت زمانی که افراد پرسش شونده با محور در ارتباط بوده و در آن به سکونت، کار و یا فعالیت مشغول بوده اند نیز رابطه ی مستقیمی با هویت کالبدی دارد. ضریب همبستگی ۰.۰۰۸مهر تاییدی بر این مطلب است، به طوری کلی هر چه تعداد سال های ارتباط مردم با این قسمت از خیابان بیشتر بوده‌است، تصویر ذهنی مناسبتری در آن شکل گرفته و اجزای بیشتری از محور را به صورت واضح تری در ذهن خود مرور میکنند، زیرا درک بهتری از محیط در طول این سال‌ها پیدا کرده و با حضور و برقراری ارتباط با اجزای محور، آن‌ها را بخشی از تاریخ زندگی خود قلمداد میکنند.

جدول۱. ارتباط هویت کالبدی با مدت سکونت یا کار درمحدوده

تحلیل Symmetric Measures - crosstab

منبع: تحلیل فی و کرایمر در نرم افزار SPSS

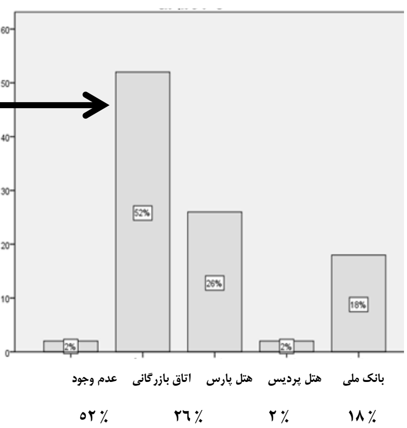
		Value	.Approx. Sig
Nominal by Nominal	Phi	937 .	008 .
	Cramer's V	468 .	008 .
N of Valid Cases		100	

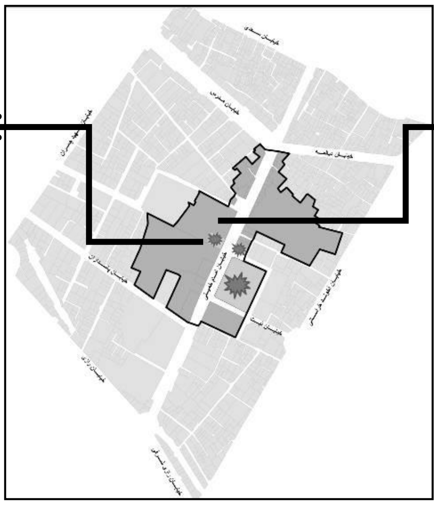
٤-٥-٣- هماوایی هویت کالبدی با نمای مطلوب تثبیت شده در ذهن افراد از سیما و منظر محور

عامل دیگری که براساس دیدگاه مردم مورد سوال با هویت کالبدی طبق ضریب همبستگی ۰.۰۰۰۱ دارای ارتباط بوده، شکل و طرح نمای برتر ساختمان های محور است. از میان بناهایی که از نظر مردم دارای نماهای منحصر به فرد تر و خاصی داشته اند، اتاق بازرگانی از نظر شکل، رنگ، فرم و تضاد با بنا های اطراف با جلب نظر ۵۲ درصد از جامعه آماری مطرح بوده‌است. هتل پارس نیز با رنگ زرد، معماری و شکل پنجره‌ها در ذهن ۲۶ درصد پرسش شوندگان جلوه کرده‌است و بانک ملی هم از لحاظ استفاده از سنگ سفید و ستون‌ها در میان ۱۸ درصد مردم جلب توجه کرده‌است.

نقشه۷: موقعیت مکانی نمای مطلوب مردم

نمودار۶: نمای مطلوب مردم

تصویر۶: اتاق بازرگانی

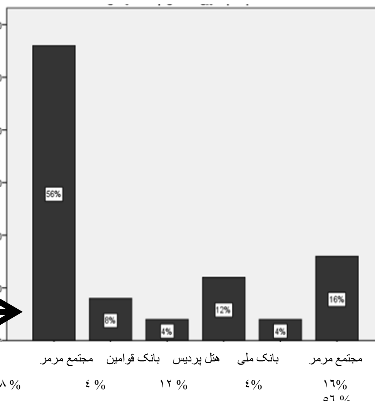

منبع: نگارندگان

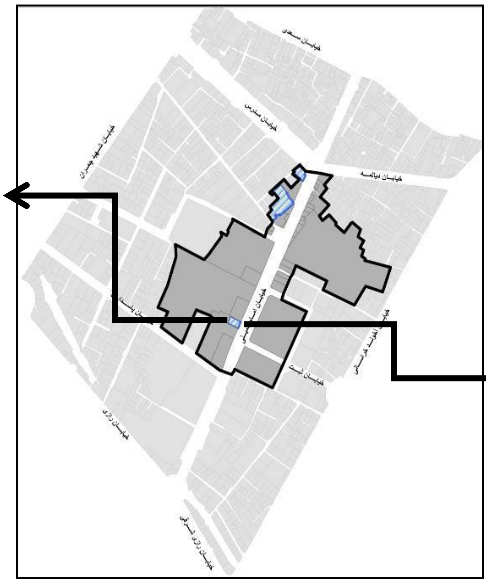
٤-٥-٤- ارتباط تصویر ذهنی مردم پیرامون بناهای بلندمرتبه در محور ارگ با هویت کالبدی

عامل ارتفاع تاثیر به سزایی در جلب نظر مردم ایفا میکرده‌است، به نحوی که هر چه یک ساختمان دارای تعداد طبقات بیشتری بوده‌است، توانسته نگاه‌ها را بیشتر به خود معطوف نموده و در ذهن مردم ثبت گردد، زیرا این عامل میتواند سبب تمایز هر چه بیشتر یک بنا با اطراف گردد. عامل ارتفاع چه به صورت یک تک بنا در میان سایر ابنیه که موجب بر هم زدن خط آسمان و تضاد با محدوده ی اطراف گردد (مانند بانک صادرات و مجتمع مرمر به ترتیب با ۵۶ درصد و ۸ درصد) توسط پرسش شوندگان ذکر شده بود. بناهایی مانند مجتمع تجاری ارگ(۱۶ درصد) و هتل پردیس(۱۲ درصد) که جداره‌ای تقریبا پیوسته را پدید آورده نیز مد نظر مردم قرار گرفته بودند. لازم به ذکر است این ارتباط مبتنی بر ضریب همبستگی ۰.۰۰۵ میباشد.

نمودار۷: بنای بلندمرتبه ثبت شده در ذهن مردم

نقشه۸: موقعیت مکانی بنای بلندمرتبه ثبت شده در ذهن

تصویر۷: بانک

منبع: نگارندگان

٤-٥-٥- وابستگی میان هویت کالبدی و رنگ مورد علاقه ی مردم

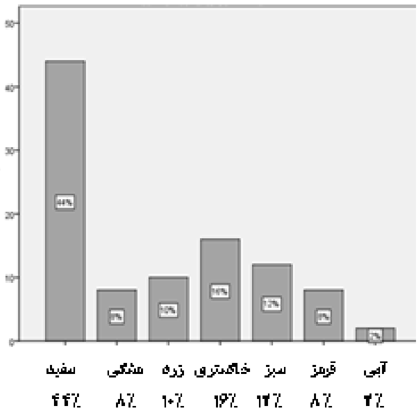
معمولا گروه های مختلف اجتماعی تمایل دارند در مکان های مورد علاقه ی خود حضور یابند. اگر افراد بزرگسال باشند خودشان محل مورد نظر را انتخاب می‌کنند. در حالت دیگر ممکن است خردسالان والدینشان را مجاب کنند تا به محل مطلوب آن‌ها به صورت جمعی مراجعه کنند. قرارگیری در محل هایی که با سلیقه ی افراد سازگاری دارد، تمایل آن‌ها برقراری ارتباط با محیط، انجام فعالیت های متنوع و در نهایت به شکل گیری هویت منجر خواهد شد. علاقه به یک محل میتواند ناشی از عوامل متعددی از قبیل کاربری، فرم، الگوی طراحی و . . . باشد.

یکی از عوامل حائز اهمیت رنگ است. بر اساس بررسی های صورت گرفته و ضریب همبستگی ۰/۰۱۱ مردم آن دسته از بناها و فعالیت‌ها را واجد هویت کالبدی قوی تری میدانند که در ساخت و ایجاد آن‌ها از رنگ های مطلوب مردم استفاده ی بیشتری شده‌است. به عنوان مثال بازار جنت و ورودی آن به همراه باغ ملی دارای بیشترین خاطره سازی در مردم بوده اند که در آن‌ها رنگ های سفید(رنگ مطلوب۴۴درصد جامعه آماری)، خاکستری(رنگ مطلوب۱۶درصد جامعه آماری)، و سبز(رنگ مطلوب۱۲درصد جامعه آماری) که مردم به آن‌ها تمایل دارند، به مقدار زیادی مورد استفاده قرار گرفته‌است.

تصویر۸: باغ ملی

نمودار۸: رنگ مورد علاقه ی مردم

تصویر۹: ورودی بازار جنت

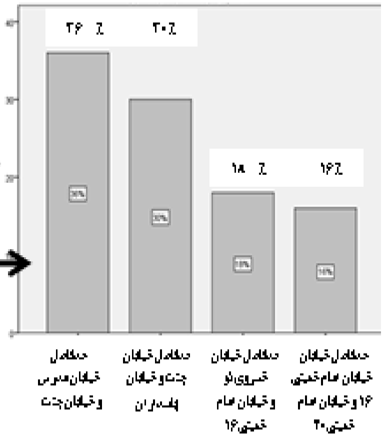

منبع: نگارندگان

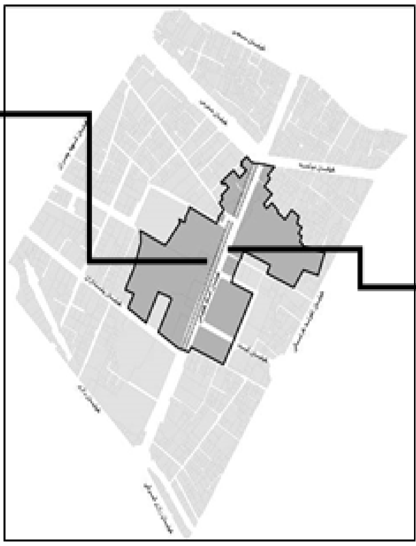
٤-٥-٦- تناسب وضعیت کفسازی محل‌های عبور و مرور با هویت کالبدی خیابان

در بررسی های انجام شده مشخص گردید که میان هویت کالبدی با کفسازی مناسب، بر اساس ضریب همبستگی ۰. ۰۱۶ رابطه مستقیم وجود دارد. یعنی آن بخش هایی از خیابان امام خمینی که از نظر مردم دارای کفسازی مناسبتری بوده اند(راسته ی بین خیابان جنت و پاسداران با ۳۰ درصد، و خیابان مدرس و جنت با ۳۶ درصد)، مرکز و بناهای این نقاط بیشتر توسط مردم اشاره شده اند. (از قبیل بازار جنت و باغ ملی). کفسازی مناسب در این قسمت از محدوده دارای عواملی از قبیل شکل و طرح مناسب و القا کننده ی حرکت و مکث، تجهیزات موجود در پیاده رو، مصالح سازگار با شرایط آب و هوایی را شامل می‌شود.

نمودار۹: مناسب ترین قسمت از نظر کفسازی

نقشه۹: موقعیت مکانی مناسب ترین قسمت از نظر کفسازی

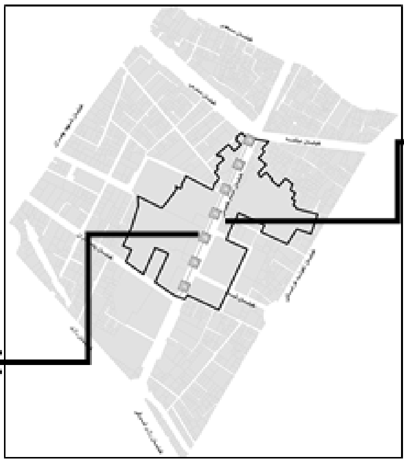
تصویر۱۰ :کفسازی بین خیابان مدرس و جنت

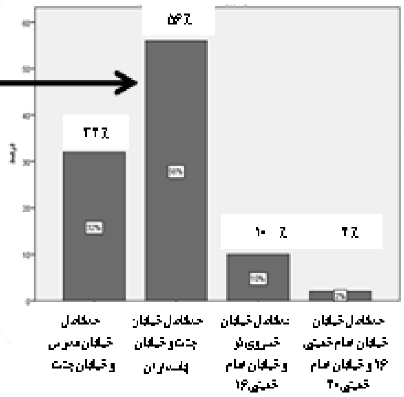
منبع: نگارندگان

پوشش گیاهی و فضای سبز نقش قابل ملاحظه‌ای را در شکل گیری هویت کالبدی بر عهده دارند. طبق به مطالعات انجام شده از طریق پرسشنامه از جامعه ی آماری مورد سوال پیرامون وضعیت فضای سبز حوزه ی مداخله مشخص گردید درصد قابل توجهی از پرسش شوندگان (۸۸ درصد از افراد جامعه آماری) راسته ی بین خیابان جنت و پاسداران، و همچنین حدفاصل خیابان مدرس و جنت را به عنوان بهترین محل‌ها از نظر فضای سبز یاد می‌کنند. مراد از فضای سبز در این سوال کمیت و کیفیت پوشش گیاهی حاشیه محور های اصلی و همچنین درون بافت بوده‌است. ضریب همبستگی ۰. ۰۲۹ نیز بیانگر مرتبط بودن این امر با هویت کالبدی میباشد.

نقشه ۱: موضعیت مکانی مناسب ترین قسمت از نظر پوشش گیاهی

نمودار ۱۰: مناسب ترین قسمت از نظر پوشش گیاهی

تصویر ۱۱: پوشش گیاهی حدفاصل خیابان جنت و خیابان پاسداران

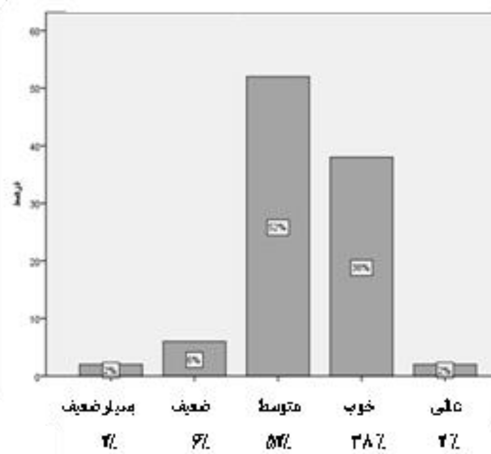

منبع: نگارندگان

٤-٥-٨- وجود ارتباط میان وضعیت روشنایی در شب با هویت کالبدی

شرایط مطلوب از نظر روشنایی علاوه بر جنبه های زیبایی شناختی، ایجاد امنیت و حضور گروه های مختلف اجتماعی را در پی خواهد داشت که در نهایت طبق ضریب همبستگی ۰٫۰۳۱ منجر به شکل گیری هویت خواهد شد. ۵۲ درصد از جامعه آماری وضعیت روشنایی محور را در شب هنگام به طور کلی متوسط ارزیابی می‌کردند. در رتبه بعدی (۳۸ درصد) نیز مردم اشاره داشتند که شرایط ذکر شده در وضعیت خوب و مطلوبی قرار دارد. محل های دارای کاربری های فعال در هنگام تاریکی که از مراجعان زیادی برخوردارند (مانند بازار جنت، واحد های تجاری مابین خیابان مدرس و ورودی بازار جنت، و باغ ملی)، وضعیت مناسبی را از نظر تامین نور کافی ایجاد کرده اند. مشکل عمده مربوط به قسمت هایی است که فاقد کاربری خدماتی بوده و آن دسته از مبلمان شهری آن که از نوع روشنایی است، از لحاظ کمی و کیفی دچار مشکل می‌باشد.

نمودار ۱۱: وضعیت روشنایی در شب

تصویر ۱۲: وضعیت روشنایی بازار جنت در شب

منبع: نگارندگان

۵-نتیجه گیری

عناصر کالبدی هویت نقش قابل ملاحظه ای را در بازآفرینی بافت فرسوده-تاریخی محور ارگ مشهد بر عهده دارند. در این پژوهش ابتدا مصادیق هویت کالبدی از طریق عناصری چون بنا و فعالیتهای خاطره انگیز محور ارگ، قرارگاه های اجتماعی، تصاویر ذهنی استفاده کنندگان و اولین نکته تداعی شده از محور در ذهن افرد با توجه به نظر مردم در پرسشنامه‌ها مورد ارزیابی قرار گرفت. بررسی‌های صورت گرفته حاکی از آن است که بازار و پیاده راه جنت به همراه باغ ملی جزء عناصری هستند که مردم هنگام شنیدن نام محور ارگ، ابتدا آنها را به یاد می آورند. همچنین این بخشها از منظر خاطره انگیزی و هویت مندی قرارگاه های اجتماعی خیابان از دید استفاده کنندگان از محدوده محسوب می‌شوند. اکثریت جامعه آماری قادر بودند به طور متوسط تصویر ذهنی خود از محدوده را در غالب اشاره به خیابان‌ها و بخش‌های حائز اهمیت از جمله محل بانک ملی، چهارطبقه، باغ ملی و بازار جنت ترسیم نمایند.

همچنین در این تحقیق ارتباطات دو-دویی عناصر هویتمندی کالبدی بافت با بازه های متعددی از طریق تحلیل های فی و کرایمر مورد سنجش قرار گرفت. نتایج نشان داد که همسویی عناصر هویت کالبدی محور ارگ با محل تولد افراد از ضریب همبستگی ۰. ۰۱۳، با مدت زمان سکونت یا کار درمحدوده از همبستگی ۰. ۰۰۸، با نمای مطلوب تثبیت شده در ذهن افراد از سیما و منظر محور از همبستگی ۰. ۰۰۰۱، با تصویر ذهنی مردم پیرامون بناهای بلندمرتبه در محور ارگ از همبستگی ۰. ۰۰۵، با رنگ مورد علاقه ی مردم از همبستگی ۰. ۰۱۱، با وضعیت کفسازی محل‌های عبور و مرور از همبستگی ۰. ۰۱۶، با پوشش گیاهی شکل گرفته در خیابان از همبستگی ۰. ۰۲۹ و با وضعیت روشنایی در شب از همبستگی ۰. ۰۳۱ برخوردار بوده‌است. جهت نیل به هدف بازآفرینی بافت فرسوده-تاریخی محور ارگ میبایست وضعیت هویت کالبدی و عوامل مرتبط با آن در اجزای کنونی محور تقویت شده و همچنین در شکل گیری اجزای جدید محدوده مد نظر قرار گیرند.

منابع

۱. شماعی، علی و پوراحمد، احمد، (۱۳۸۳)، تحلیلی برسیاستها و برنامه‌های بهسازی و نوسازی شهری در برنامه‌های توسعه کشور، پژوهشهای جغرافیایی، شماره ۴۹، دانشگاه تهران.

۲. کیانی، اکبر و سالاری سردری، فرضعلی و افراسیابی راد، محمدصادق، (۱۳۸۸)، بررسی هویت بخشی شهر فیروزاباد در بهسازی و نوسازی بافت تاریخی شهرگور با استفاده از تکنیک سوات، آمایش، تهران.

۳. حبیب، فرح و نادری، سیدمجید و فروزانگهر، حمیده، (۱۳۸۷)، پرسمان تبعی در گفتمان کالبد شهر و هویت (کالبد شهر تابع هویت یا هویت تابع کالبد شهر)، هویت شهر، سال دوم، شماره۳، تهران.

۴. پورجعفر، محمد رضا و پورمند، حسن علی و ذبیحی، حسین و هاشمی دمنه، لیلا سادات و تابان، محسن، (۱۳۹۰)، پدیدار شناسی هویت و مکان در بافت تاریخی، فصلنامه مطالعات شهر ایرانی-اسلامی.

۵. مصیبزاده، علی و عابدینی، اصغر، (۱۳۹۱)، تحلیلی بر تعیین راهبردهای بهینه جهت بهسازی و نوسازی بافت فرسوده، دانشگاه آزاد اسلامی، فصلنامه ی علمی-پژوهشی فضای جغرافیایی، اهر.

۶. ابراهیم زاده، عیسی و ملکی، گل آفرین، (۱۳۹۱)، تحلیلی بر ساماندهی و مداخله در بافت فرسوده ی شهری(مطالعه ی موردی: بافت فرسوده ی شهر خرّم آباد)، پژوهش‌های جغرافیای انسانی، شماره ی ۸۱ .

۷. یزدانی، مجید و نوریان، ترانه و متین، مریم، (۱۳۸۹)، نقش کالبدی و عملکردی فضا در پیدایش شهری خاطره انگیز، اولین همایش ملی فناوری‌های نوین در علوم مهندسی.

۸. آیینی، محمد و اردستانی، هرا السادات، (۱۳۸۸)، هرم بازآفرینی و مشارکت مردم، معیار ارزیابی برنامه‌های توسعه درونزای شهری، هویت شهرسال سوم شماره ۵.

۹. زنوزی، ف، (۱۳۷۹)، مشکلات اساسی بهسازی و نوسازی مراکز تاریخی و قدیمی شهرها، مجله معماری و شهرسازی، شماره ۵۸ و ۵۹، دوره نهم، تهران.

۱۰. عرب احمدی، م، (۱۳۸۶)، آشنایی با بافتهای فرسوده شهری و نحوه شکل گیری آنها، ماهنامه شهرداری ها-سال هشتم، شماره ۸۱، تهران.

۱۱. حبیبی، کیومرث و پوراحمد، احمد و مشکینی، ابولفضل، (۱۳۸۶)، بهسازی و نوسازی بافتهای فرسوده شهری، نشرانتخاب، چاپ اول، تهران.

۱۲. شهرداری مشهد، (۱۳۸۵)، در جستجوی هویت شهری، رویکردی نو به مسائل شهری، اولین همایش ملی مهندسی مسیلها (کالها)، مشهد

۱۳. حبیبی، سید محسن، (۱۳۷۵)، از شار تا شهر، تحلیلی تاریخی از مفهوم شهر و سیمای کالبدی آن، دانشگاه تهران، چاپ اول، تهران.

۱۴. دانشپور، سیدعبدالهادی، (۱۳۸۳)، درآمدی بر مفهوم و کارکرد هویت محیط انسان ساخت، باغ نشر، سال اول، شماره۱، تهران.

۱۵. عاصمی پور، محمدجواد، (۱۳۸۳)، مدیریت پروژه، سازمتن مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، تهران.

۱۶. نگارستان و تیموری (۱۳۹۰)، تئوری منظر، رویکردی بر تداوم هویت در روند نوسازی شهری، باغ نظر.

۱۷. شورای عالی شهرسازی و معماری ایران، (۱۳۸۳)، تعاریف مصوبات شورا، دبیرخانه شورا، تهران.

۱۸. میرمقتدایی، مهتا، (۱۳۸۳)، معیارهای شناخت و ارزیابی هویت کالبدی شهرها، هنرهای زیبا.

۱۹. حبیبی، محسن و مقصودی، ملیحه، (۱۳۸۱)، مرمت شهری، دانشگاه تهران، چاپ اول، تهران.

۲۰. نقی زاده، محمد، (۱۳۸۵)، معماری و شهرسازی اسلامی، راهیان، اصفهان.

۲۱. امین زاده، بهناز، (۱۳۸۹)، *ارزیابی زیبایی و هویت مکان*، هویت شهر، تهران.

22. Zebardast, E., 2002, AHP in Urban Planning, Art Fin, No. 10, PP. 43-56. (*In Persian*)

23. Aminzadeh, B., 2007, the Problems of Increase of Density in Obliterated Fabrics, Sedigh Publication, Tehran. (*In Persian*)

24. Shamaii, A., 2003, the Effect of Physical Development on Old Fabrics of Yazd, Architectural and Urban Planning Publication, Tehran. (*In Persian*)

25. Gonçalves, L. , Fonte, C. , Julio, E. , Caetano, M. , 2009, Assessment of the State of Conservation of Buildings Through Roof Mapping Using Very High Spatial Resolution Images, Construction and Building Materials, 23, PP. 2795-2802.

26. Proshansky, H. M., Fabian, A. K., & Karminoff, R. (1983). Place identity: Physical world socialization of the self. Journal of Environmental Psychology, 3, 57–84.

27. Stedman, R. (2002). Toward a social psychology of place: Predicting behavior from place-based cognitions, attitude, and identity. Environment and Behavior, 34, 561–581.

28. Bernardo, F., & Palma, J. M. (2005). Place change and identity processes. Medio Ambiente y Comportamiento humano, 6, 71–87.

29. Hummon, D. M. (1992). Community attachment: Local sentiment and sense of place. In I. Altman, & S. Low (Eds.), Place attachment. New York: Plenum.

30. Woldoff, R. A. (2002). The effects of local stressors on neighbourhood attachment. Social Forces, 8, 87–116.

31. Brown, B., Perkin, D., & Brown, G. (2003). Place attachment in a revitalizing neighbourhood: Individual and block levels of analysis. Journal of Environmental Psychology, 23, 259–271.

32. Bonnes, M., Mannetti, L., Secchiaroli, G., & Tanucci, G. (1990). The city as a multi-place system: An analysis of people urban environment transactions. Journal of Environmental Psychology, 10, 37–65.

33. Wester-Herber, M. (2004). Underlying concerns in land-use conflicts—the role of place identity in risk perception. Environmental Science & Policy, 7, 109–116.

34. Brown, B., & Perkins, D. (1992). Disruptions in place attachment. Human Behavior & Environment: Advances in Theory & Research, 12, 279–304.

35. Chawla, L. (1992). Childhood place attachments. Human Behavior & Environment: Advances in Theory & Research, 12, 63–86.